

SINTAKTIK TAHLILDA SO‘Z BIRIKMASI VA GAP SINTAKSINI O‘RGANISHGA DOIR QARASHLAR

Isaqova Shahnoza

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23389087>

Annotatsiya. Mazkur tezisda hozirgi o‘zbek tili sintaksisining asosiy birliklari bo‘lgan so‘z birikmasi va gapning xususiyatlari, ularning o‘zaro farqlari hamda gap bo‘laklarining sintaktik vazifalari yoritiladi. Shuningdek, gapning shakllanishida predikativlik, ohang va fikr tugalligining o‘rni ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: sintaksis, sintaktik birlik, so‘z birikmasi, gap, predikativlik, gap bo‘laklari, ega, kesim.

Аннотация. В тезисе рассматриваются особенности словосочетания и предложения как основных синтаксических единиц современного узбекского языка, их различия и синтаксические функции членов предложения. Особое внимание уделяется роли предикативности, интонации и смысловой завершенности в формировании предложения.

Ключевые слова: синтаксис, синтаксическая единица, словосочетание, предложение, предикативность, члены предложения, подлежащее, сказуемое.

Abstract. This thesis examines the features of word combinations and sentences as the main syntactic units of modern Uzbek, their differences, and the syntactic functions of sentence constituents. It also considers the role of predicativity, intonation, and semantic completeness in sentence formation.

Keywords: syntax, syntactic unit, word combination, sentence, predicativity, sentence constituents, subject, predicate.

Kirish. Sintaksis grammatikaning muhim bo‘limi bo‘lib, so‘zlarning o‘zaro birikishi, so‘z birikmasi, gap, gap turlari va gap bo‘laklarini o‘rganadi. So‘zlar nutqda sintaktik aloqaga kirishishi orqali mazmunan va grammatik jihatdan muayyan munosabat hosil qiladi. Ularning o‘rinli birikishi fikrni aniq, ixcham va tushunarli ifodalashga xizmat qiladi. Shu sababli so‘z birikmasi va gapning o‘ziga xos belgilarini farqlash sintaktik tahlilning muhim masalalaridan biridir.

Asosiy qism. Sintaksisning bosh birligi gap hisoblanadi, chunki axborot uzatish va tugallangan fikrni ifodalash, asosan, gap orqali amalga oshadi. So‘z birikmasi esa predmet, belgi yoki harakat haqidagi tushunchani ifodalaydi, biroq o‘zicha tugallangan fikr bildirmaydi. So‘z birikmasidagi qismlar odatda tobe-hokim munosabatida bo‘ladi va u kamida ikki mustaqil so‘zdan tashkil topadi. Shu jihatlari bilan so‘z birikmasi gapdan farqlanadi.

Gapni boshqa sintaktik birliklardan ajratib turuvchi muhim xususiyatlardan biri predikativlikdir.

Predikativlik gap mazmunining voqelikka munosabatini ifodalab, shaxs, zamon va modallik ma’nolari bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Masalan, “Men keldim” gapida shaxs “men” olmoshi va “-m” qo‘shimchasi orqali, o‘tgan zamon esa “-di” shakli orqali ifodalangan.

Gapning ohang jihatidan shakllanishi va fikr tugalligi ham uning muhim belgilaridir.

Darak, so‘roq, buyruq-istak kabi mazmunlar ohang va grammatik vositalar yordamida yuzaga chiqadi.

Tuzilishiga ko'ra gaplar sodda va qo'shma gaplarga ajratiladi. Sodda gapda bitta predikativ asos mavjud bo'ladi; u sodda yig'iq yoki sodda yoyiq shaklda kelishi mumkin. Sodda yig'iq gap bosh bo'laklar bilan chegaralansa, sodda yoyiq gapda ikkinchi darajali bo'laklar ham qatnashadi.

Qo'shma gap esa ikki yoki undan ortiq predikativ birlikdan tashkil topadi. Uning tarkibiy qismlari teng munosabatda bog'lanishi yoki biri ikkinchisiga tobe bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra bog'langan va ergashgan qo'shma gaplar farqlanadi. Ayrim qo'shma gaplarda bu munosabatlar birgalikda uchrab, murakkab tuzilma hosil qiladi.

Gap tarkibidagi bo'laklar bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga bo'linadi. Ega va kesim bosh bo'laklar bo'lib, gapning grammatik asosini tashkil etadi. Kesim gapning mazmuniy markazi sanaladi: u harakat yoki holatni, shaxs-son, zamon va mayl ma'nolarini ifodalashi mumkin.

Ikkinchi darajali bo'laklardan aniqlovchi predmetning belgisini, to'ldiruvchi harakat bilan bog'liq obyektini, hol esa harakatning o'rni, payti, sababi, maqsadi, miqdori yoki tarzini bildiradi.

Bu bo'laklarning o'zaro munosabati gap mazmunini aniqlashtiradi va kengaytiradi.

Nutqda to'liqsiz gaplar ham qo'llanadi. Bunday gaplarda ayrim bo'laklar tushirib qoldiriladi, ammo vaziyat yoki oldingi nutq orqali ularning mazmuni anglashiladi. Masalan, "Qayerga ketdi? — Ishga" shaklidagi suhbatda ikkinchi javob to'liqsiz gap vazifasini bajaradi.

Bunda tushirilgan bo'laklarni qayta tiklash mumkin, biroq muloqot uchun bunga har doim ham ehtiyoj bo'lmaydi. Demak, gapning sintaktik tuzilishi nutqiy vaziyat va mazmun bilan uzviy bog'liqdir.

Xulosa. So'z birikmasi va gap hozirgi o'zbek tili sintaksisining o'zaro bog'liq, ammo vazifasi va grammatik xususiyatlari bilan farqlanuvchi birliklaridir. So'z birikmasi tushunchani ifodalab, gap tarkibida sintaktik aloqa hosil qilsa, gap predikativlik, ohang va fikr tugalligi orqali nisbatan mustaqil kommunikativ birlik sifatida namoyon bo'ladi. Gap bo'laklari hamda sodda va qo'shma gaplarning tuzilishini o'rganish sintaktik munosabatlarni to'g'ri tahlil qilish, fikrni aniqlash va mantiqiy ifodalash uchun muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qilichev E. O'zbek tilining amaliy stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
2. Sayfullayeva R. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili.
3. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009.
4. Зокиров, М., & Зокирова, С. (2010). ТИЛ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯСИНИНГ МОҲИЯТИ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА. Известия ВУЗов (Кыргызстан), (6), 10-11.
5. Zokirov, M. (2007). Lingvistik interferensiya va uning o'zbek-tojik bilimimizda namoyon bo'lishi. MDA.–Toshkent.
6. Зокиров, М. Т. (2015). Об общей характеристике билингвизма. Ученый XXI века, (7-8 (8-9)), 24-27.